

Language units representing the deixis of personality (on the example of Alisher Navoi poetic text)

Ugiloy NOMOZOVA¹

Literature and Folklore of the Academy of Sciences of Uzbekistan

---

ARTICLE INFO

Article history:

Received July 2021
Received in revised form
20 July 2021
Accepted 15 August 2021
Available online
15 September 2021

ABSTRACT

This article presents the theoretical views on deixis theory, deixis of the person, deixis of the person and the language units that represent it, and the theoretical ideas are stated. Examples from the works of Alisher Navoi are given and analyzed in order to illuminate the language units that represent the deixis of a person.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Keywords:

pragmalinguistics,
deixis,
deictic units,
person deixis,
deictic units referring to
person,
adjectives.

Shaxs deyksisini ifodalovchi til birliklari (Alisher Navoiy asarlari badiiy matni misolida)

ANNOTATSIYA

Kalit so'zlar:

pragmalingvistika,
deyksis,
deyktik birliklar,
shaxs deyksisi,
shaxsga ishora qiluvchi
deyktik birliklar,
olmoshlar.

Mazkur maqolada deyksis nazariyasi, shaxs deyksisi, shaxs deyksisi xususidagi nazariy qarashlar hamda uni ifodalovchi til birliklari keltirilgan va nazariy fikrlar bayon etilgan. Shaxs deyksisini ifodalovchi til birliklarini yoritish maqsadida Alisher Navoiy asarlardan olingan misollar keltirilib, tahlilga tortilgan.

---

¹ researcher of the Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Academy of Sciences of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan.

Языковые единицы, выражающие личные дейксис (работы Алишера Навои на примере художественного текста)

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

прагмалингвистика,
дейксис,
действические единицы,
личностный дейксис,
действические единицы,
относящиеся к личности,
прилагательные.

В этой статье представлены теоретические взгляды на теорию дейкса, личный дейксис, а также языковые единицы, которые представляют личный дейксис и описаны теоретические идеи. Приведены и проанализированы примеры из произведений Алишера Навои, чтобы осветить языковые единицы, представляющие личный дейксис.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikning til birliklarini inson omili bilan bog'liq holda o'rghanuvchi yo'nalishlardan biri pragmalingvistika bo'lib, mazkur yo'nalishda til birliklari nutq vaziyati, kontekst bilan bog'liq holda o'rghaniladi. Pragmalingvistikada til birligining nutq vaziyati, kontekst bilan bog'liq holda o'rghanuvchi masalalaridan biri deyksis nazariyasidir. Pragmalingvistikada til birliklari orqali kommunikativ muloqot ishtirokchilari, muayyan voqelik, u amalga oshirilgan vaqt, o'rin kabilarga ishora qilish deyksis hodisasi sifatida, tilning ishora birliklari esa deyktik birliklar tarzida talqin etiladi" [8, 16].

Deyktik vositalarning asosiy vazifasi muloqot jarayonida til birliklarini voqelik bilan bog'lash hamda unga nisbatan subyektiv munosabat bildirishdir. Deyktik iboralarni qo'llash nutqning to'g'ri shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

METODLAR VA O'RGANILISH DARAJASI

Ma'lumki, tilshunoslikda deyktik belgilar tasnifi uzoq muhokama qilib kelinayotgan masalalardan biri hisoblanadi. Ko'pgina tilshunoslar an'anaga ko'ra deyksisni shaxs, zamon, makon deyksislariga ajratib o'rghanishgan. Ushbu maqolamizda shaxs deyksisi va uni ifodalovchi til birliklarini Alisher Navoiy asarlari badiiy matni misolida tahlilga tortamiz.

Tilshunoslikda shaxs deyksisi xususida so'z yuritilganda ayrim tilshunoslar uni predmet deyksisi bilan aloqadorlikda tadqiq etganining guvohi bo'lamiz. Xususan, A.A. Kibrik shaxs deyksisini predmet deyksisining bir aspekti deb qaraydi. A.A. Kibrikning e'tirof etishicha, shaxsga va predmetga ishora qilish predmet deyksisini yuzaga keltiradi. [7] Bizningcha esa shaxs va predmet deyksisi deyksisning alohida-alohida turlaridir, chunki deyksis maydon markazida shaxs turadi. Bu esa shaxs deyksisini deyksisning alohida bir turi sifatida o'rghanishni taqozo etadi.

TADQIQOT NATIJALARI

Har bir tilda shaxs ma'nosini ifodalovchi bir qancha til birliklari mavjud, shuningdek, nutqiy muloqot jarayonida shaxsga ishora qiluvchi birlklarni ham kuzatish mumkin. Shunga ko'ra, tilshunoslikda shaxsni bevosita ifodalovchi til birliklari hamda muloqot jarayonida shaxsga bilvosita ishora qiluvchi birlklar ajratiladi.

Muayyan til birliklari nutqiy muloqotda qo'llanilib ma'lum bir shaxsga ishora qiladi. Natijada *shaxs deyksisi* yuzaga keladi. Shaxsga ishora qiluvchi birlklar esa *shaxs deyksisini ifodalovchi deyktik birliklar* tarzida talqin etiladi.

O'zbek tilida shaxsga ishora qiluvchi deyktik birliklar keng ko'lamli bo'lib, ular sirasiga kishilik va ko'rsatish olmoshlari, *hech kim, hech qaysi* bo'lishsizlik olmoshlari, *allakim, kimdir, birov* guman olmoshlari, *kim so'roq* olmoshi, *hamma, barcha, bari* belgilash olmoshlari, o'zlik olmoshi, shunigdek, fe'lning shaxs-son ko'rsatkichlari, egalik qo'shimchalari, atoqli otlar, otlashgan sifat, otlashgan sonlarni kiritish mumkin. Bular ichida eng faol qo'llanadigan kishilik olmoshlari hisoblanadi.

Ma'lumki, kishilik olmoshlari nutqda bevosita shaxsga ishora qiladi, ularning aynan qaysi shaxsga ishora qilishi kontekst orqali yuzaga chiqadi. Buni quyida Alisher Navoiy lirk merosidan olingan misolda ko'rib o'tamiz: "*Sanoye' va aruz fanida barcha el ani musallam tutarlar erdi. Aning tab'i diqqatini har kishi bilay desa "Shabistoni xayol" degan kitobini ko'rsun*". ("Мажолис ун-нафоис")

Ushbu baytlardagi *aniva aning* olmoshlari shaxsga ishora qilayotgani ma'lum bo'lsada, aynan qaysi shaxsga ishora qilganini bu gaplardan oldin kelgan gap orqali bilish mumkin. Qiyoslang: "*Mavlono Yaxyo Sebak - Xuroson mulkining rangin fozili erdi, ko'p ulum va fununda mohir erdi. Sanoye' va aruz fanida barcha el ani musallam tutarlar erdi. Aning tab'i diqqatini har kishi bilay desa "Shabistoni xayol" degan kitobini ko'rsun*". ("Мажолис ун-нафоис").

Anglashiladiki, nutqiy vaziyat, kontekst qurshovi deyktik belgilarning nimaga ishora qilayotganini aniqlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Ayrim hollarda kishilik olmoshlari matnda tushib qolishi mumkin. Mazkur holda so'zlovchi shaxsiga ishora qilish vazifasini shaxs-son ko'rsatkichlari o'z zimmasiga oladi [6, 60]. Masalan: "*Mavlono Sulaymoniy - Bobur Mirzo xizmatida bo'lur erdi. Va badihani ravon aytur erdi*". ("Мажолис ун-нафоис").

Men kishilik olmoshi matnda birinchi shaxsga – so'zlovchiga ishora qiladi. Ba'zida esa matnda bu olmosh tushib qolib, shaxsga ishora qilish vazifasini fe'lning shaxs-son qo'shimchalari o'z zimmasiga oladi. Masalan:

Ishq tarkiga qilurmen tun-u kun ko'ngluma tuhmat.

Ki, otin tutmag'ay el tutsa bu oyin bila shuhrat. (Алишер Навоий "Фавойид ул-кибар" 56 б.) Ko'rib turganimizdek, Navoiy birinchi shaxsni ifodalovchi *-man* shaxs-son affiksining eski turkiy tildagi ko'rinishi – *-men* affiksini qo'llagan. Mazkur ko'rsatkich matnda shaxsga, ya'ni so'zlovchiga ishora qilgan hamda shaxs deyksisini hosil qilgan.

Muloqot jarayonida *men* olmoshi o'rniga ba'zida *faqir, bandayi ojizingiz, telba, kamina, qilingiz* kabi so'zlar ham shaxsga ishora qiladi. Masalan: "*Mavlono Baqoij kamongarlikka mashhur va o'zini muammoiyliqqa ham shuhrat berdi. Ammo faqir hargiz andin maummoki, nimaga yaragay, eshitmadim*. ("Мажолис ун-нафоис") Ushbu misoldagi *faqir* so'zi so'zlovchi shaxsiga ishora qilib, shaxs deyksisini hosil qilgan. Shu o'rinda aytish joizki, mazkur birlik so'zlovchining ijtimoiy holatiga ham ishora qilgan, natijada, ijtimoiy holat deyksisi yuzaga kelgan. Demak, mazkur mikromatnda qo'llangan deyktik birlik orqali shaxs hamda sotsial deyksisiga ishora qilingan. Quyidagi misolda ham ana shunday holatni kuzatish mumkin:

"Bir kun ham mazkur bo'lg'on taqrib bila Sulton sohibqiron Oliy majlislarida banda bu so'zni arz qildimkim, bir kun Mavlono Lutfiy Mir Xusravdin bu nav' g'arib ma'ni naql qildi, deb". (Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис" 202 б.) Keltirilgan misolda *banda* leksemasi ham xuddi yuqoridagi *faqir* deyktik birligi ifoda etgan vazifani bajargan. Mazkur leksema ham deyktik vazifa bajarib, so'zlovchiga shaxsiga ishora qilib shaxs deyksisini; so'zlovchining ijtimoiy holatiga ishora qilib sotsial deyksisni yuzaga keltirgan. Navoiy

asarlarida bunday misollarni ko'plab uchratish mumkin. Sababi shoir bu birliklar orqali o'ziga ishora qiladi, ijodkor o'zini boshqalardan ustun qo'ymaydi, ya'ni bu birliklar orqali kamtarlik sifatlari namoyon bo'ladi. Bu kabi misollarni tahlil etish orqali deyksisini yuzaga keltiruvchi yangidan yangi birliklar namoyon bo'ladi, shu bilan bir qatorda, shoirning so'z qo'llash mahorati ham yaqqol ko'zga tashlanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, nutqda fe'lning shaxs-son ko'rsatkichlarining shaxs deyksisini hosil qilishi olmoshlarga nisbatan faol. Biroq so'zlovchi o'zining ichki "men"ini yuzaga chiqarish, shaxsiyatini ta'kidlash kabi kommunikativ maqsadlarini tinglovchiga yetkazishda **men** olmoshidan unumli foydalanadi [6, 60]. Buni quyidagi misolda kuzatish mumkin:

Vahki, davron ahlidin juz bevafolig' kelmadi,

*Har nechakim, ko'rdilar **men** zori hayrondin vafo.* ("Фавойид ул-кибар" 28 б.) Mazkur baytda so'zlovchi men olmoshini qo'llash orqali o'z shaxsini ta'kidlashni ko'zda tutgan. Quyidagi baytda esa so'zlovchi o'zini boshqa nutq egalariga zid qo'yan:

Manga davron og'u berdi, anga no'sh,

Men etsam zahrxand, aylar shakarxand. (Алишер Навоий "Фавойид ул-кибар" 91 б.)

Misollardan anglashiladiki, **men** kishilik olmoshining vazifasi keng qamrovli bo'lib, uning vazifasi kontekst orqali namoyon bo'ladi. Yuqoridagi ikkita misolda ham mazkur kishilik olmoshi shaxs deyksisni hosil qilgan.

Kim so'roq olmoshi ham matnda muayyan shaxsga ishora qiladi, qaysi shaxsga ishora qilishi esa kontekst orqali aniqlanadi.

Quyidagi misralarda shaxsga ishora qiluvchi ko'rsatish olmoshlari bilan birga **kim** so'roq olmoshining ham ma'lum bir shaxsga ishora qilganini sezish mumkin:

Kimki, yetkay ishq dard-u dog'idin ofat anga,

Dog' mehri saltanatdur, dard erur sihhat anga. (Алишер Навоий "Наводир ушшабоб" 7 б.)

Mazkur misralarda bir necha deyktik birliklar, ya'ni birinchi misradagi **kimki, anga** hamda ikkinchi misradagi **anga** so'zlari qo'llangan bo'lib, bu uchala birliklarning barchasi birinchi misradagi **ishq dard-u dog'idin dard yetkan kishiga** ishora qilib, shaxs deyksisini hosil qilgan. Demak, Alisher Navoiy deyktik vosita sifatida so'roq va ko'rsatish olmoshlaridan oqilona foydalangan. Guvohi bo'lganimizdek, yuqoridagi deyktik vositalar baytlar mazmunini ochib berishda katta ahamiyatga ega.

Ayrim hollarda so'zlovchi **men** olmoshi o'rnila **biz** olmoshini qo'llaydi, bu orqali o'z shaxsiga ishora qiladi. Masalan:

Sud qildi ulki ichti vasl bazmi ichra may,

Bizga soqiy tutmadidi bu sog'ari sahbo, ne sud. (Алишер Навоий "Бадоев ул-васат" 96 б.)

Ayrim atoqli otlar matnda qo'llanib, aniq bir shaxsga ishora qilib deyktik vazifa bajaradi, ular ham sof deyktik birliklar hisoblanadi. Buni quyidagi bayt misolida ko'rshimiz mumkin:

Jomi Jam ichra Xizr suyi nasibimdur mudom,

Soqiyo, to tarki joh aylab gado bo'ldum sanga.

Jomi Jam, Xizr atoqli otlari ma'lum shaxsga ishora qilib shaxs deyksisini hosil qilgan. Adabiyotdan, tarixdan ma'lum darajada xabardor bo'lgan kitobxon yuqorida nomlari tilga olingan shaxsni darrov ongida tasavvur etadi va **Jomi Jam, Xizr** atoqli otlari vositasida kimga ishora qilinayotganligini tezda bilib oladi. Atoqli otlarning shaxs deyksisiga ishora qilish holatini keyingi misralarda ham kuzatish mumkin:

*G'ussa changidin navoye topmadim ushshoq aro,
To Navoiydek asir-u benavo bo'ldum sanga.*

Mazkur baytda **Navoiydek** so'zi shoirga, so'zlovchining o'ziga ishora qilgan. G'azalning ushbu baytida keltirilgan mazkur deyktik birlik orqali kitobxon g'azal muallifini bilib oladi. Ko'rinib turganidek, taxalluslarni ham shaxsga ishora qiluvchi deyktik birlik sifatida e'tirof etish mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda badiiy asar sarlavhasi ham deyktik vazifa bajarishi qayd etilgan. O'zbek tilidagi deyktik birliklarni tadqiq etgan olma R.Davlatovaning ta'kidlashicha, kishi nomlaridan iborat sarlavha badiiy asarga ishora qilib, predmet deyksisini va nomda keltirilgan shaxsga ishora qilib, shaxs deyksisini hosil qiladi [6, 61].

Alisher Navoiy ijodiy merosida mana shunday asarlar ham mavjud. Jumladan, Navoiy qalamiga mansub "**Holoti Sayyid Hasan Ardasher**" va "**Holoti Pahlavon Muhammad**" asarlarining sarlavhasi orqali Navoiyning do'stlari Hasan Ardasher va Pahlavon Muhammadga ishora bor. Ko'rinib turibdiki, mazkur sarlavhalar muayyan shaxsga ishora qilib, shaxs deyksisini hosil qilgan.

O'zbek tilida sonlar ham shaxs deyksisiga ishora qila oladigan birlik sifatida qaraladi. Quyidagi misol fikrimiz dalilidir:

Tushtilar bir yo'l aro ikki rafiq,

Biri edi yo'siz, biri sohib. (Алишер Навоий "Лисон ут-тайр" 75 б.).

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asaridan olingan mazkur parchada ikkinchi misrada qo'llangan **biri** soni o'zidan oldingi qismga – "*ikki rafiq*"qa ishora qilgan, natijada shaxs deyksisi hosil bo'lgan. Keyingi misralarda esa sonlar ham oldingi, ham o'zidan keyingi qismga ishora qilgan:

Biri noqisvash, biri komil sifot,

Onga Mudbir munga Muqbil erdi ot. (Алишер Навоий "Лисон ут-тайр" 75 б.) Ko'rinib turganidek, sonlar o'zidan oldingi *ikki rafiq* so'zlarga hamda ikkinchi misradagi *Mudbir* va *Muqbil* ismli shaxslarga ishora qilgan. Demak, sonlar ishora qilayotgan shaxsning aynan kim ekanligi matn orqali aniqlanadi.

XULOSA

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, muayyan matnda shaxsga ishora qiluvchi deyktik birliklarning qo'llanilishi takrorlar orqali paydo bo'ladigan nutqiy g'alizlikning oldini oladi, matnning, yaxlitligini, izchilligini ta'minlaydi hamda matnning mazmundorligini oshiradi. Alisher Navoiy o'z asarlarida deyktik birliklardan o'z o'rnida oqilona foydalana olganligi bilan badiylikni, matn qismlaridagi izchillikni ta'minlagan. Badiiy matnda deyktik belgilarni qo'llash kitobxonni fikrlashga, mushohada yuritishga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Йигирма томлик, бешинчи том. – Тошкент.: Ўзбекистон Фан, 1990. – Б. 528. (Alisher Navoi. Badoe' ul-vasat. Twenty volumes, fifth volume. – Tashkent: Uzbekistan Science, 1990. – B. 528).

2. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Йигирма томлик, олтинчи том. – Тошкент.: Ўзбекистон Фан, 1990. – Б. 555. (Alisher Navoi. Favoyid ul-kibar. Twenty volumes, sixth volume. – Tashkent: Uzbekistan Science, 1990. – B. 555).

3. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Йигирма томлик, ўн иккинчи том. – Тошкент.: Фан, 1996. – Б 357. (Alisher Navoi. Lison ut-tayr. Twenty volumes, twelfth volume. – Tashkent: Fan, 1996. – B. 357).
4. Алишер Навоий. Мажоли ун-нафоис. Йигирма томлик, учинчи том. – Тошкент: Фан, 1997. (Alisher Navoi. Majoli un-nafois. Twenty volumes, third volume. – Tashkent: Fan, 1997).
5. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Йигирма томлик, тўртинчи том. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 526. (Alisher Navoi. Navodir ush-shabab. Twenty volumes, fourth volume. – Tashkent: Fan, 1989. – B. 526).
6. Давлатова Р. Ўзбек тилининг дейктик бирликлари. Филол.фан.д-ри ... дисс. – Тошкент, 2020. - 60 б. (Davlatova R. Deictic units of the Uzbek language. Filol. fan. d-ri ... diss. – Tashkent, 2020. – P. 60).
7. Кибрик А.А. Дейксис // http://encyclopaedia.biga.ru/enc/liberal_arts/DEKSIS.html.
8. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2008. (Safarov Sh. Pragmalinguistics. – Tashkent: State Scientific Publishing House, 2008).